

“ওঁ”

শ্ৰী পৰমাত্মনে নমঃ
যথার্থ গীতা
(শ্ৰী মদ্ভগবদ্ গীতা)

অথ প্ৰথমোহধ্যায়ঃ

ধৃতৰাষ্ট্ৰ ওবাচ

ধৰ্মক্ষেত্ৰে কুৰুক্ষেত্ৰে সমবেতা যুযুৎসবঃ ।

মামকাঃ পাণ্ডবান্শ্চ ব কিমকুৰ্বত সঞ্জয় ॥১॥

ধৃতৰাষ্ট্ৰই প্ৰশ্ন কৰিলে- “হে সঞ্জয়! ধৰ্মক্ষেত্ৰ, কুৰুক্ষেত্ৰত একত্ৰ হৈ যুদ্ধৰ ইচ্ছা কৰা মোৰ আৰু পাণ্ডুৰ পুত্ৰ সকলে কি কৰিলে?”

অজ্ঞানৰূপী ‘ধৃতৰাষ্ট্ৰ’ আৰু সংযমৰূপী ‘সঞ্জয়’। অজ্ঞানতা মনৰ অন্তৰালত থাকে। অজ্ঞানেৰে আবৃত্ত মন ধৃতৰাষ্ট্ৰ জন্মান্ত আছিল কিন্তু সংযমৰূপী সঞ্জয়ৰ মাধ্যমেৰে তেওঁ দেখা পায়, শুনে। তেওঁ বুজি পায় যে পৰমাত্মাই সত্য, তথাপিও যেতিয়ালৈকে মোহৰূপী দুৰ্যোধন জীয়াই থাকিব, তেওঁৰ দৃষ্টি সদায়েই কৌৰৱৰ ওপৰত থাকে, বিকাৰৰ ওপৰতে থাকে।

শৰীৰ এটা ক্ষেত্ৰ। যেতিয়া হৃদয়দেশত দৈৱি সম্পদৰ বাহুল্যতা থাকে তেতিয়া এই শৰীৰ ধৰ্মক্ষেত্ৰ হৈ পৰে আৰু যেতিয়া ইয়াত আসুৰি সম্পদৰ বাহুল্যতা থাকে তেতিয়া এই শৰীৰ কুৰুক্ষেত্ৰ হৈ পৰে। ‘কুৰু’ অথাৎ কৰা- এই শব্দ আদেশাত্মক। শ্ৰীকৃষ্ণই কয়,- প্ৰকৃতিৰ দ্বাৰা উৎপন্ন তিনি গুণৰ দ্বাৰা বশিভূত হৈ মানুহে কৰ্ম কৰে, তেওঁ ক্ষণিকো কৰ্ম নকৰাকৈ থাকিব নোৱাৰে। গুণে তাক কৰায় লয়। শুই থাকিলেও কৰ্ম বন্ধ নহয়, সিও সুস্থ শৰীৰৰ আৱশ্যকীয় খোৰাক মাত্ৰ। তিনিও গুণে মনুষ্যক দেৱতাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি

কীট পৰ্যাস্ত শৰীৰতে বান্ধি থয়। যেতিয়ালৈকে প্ৰকৃতি আৰু প্ৰকৃতিৰ পৰা উৎপন্ন গুণ জীৱিত থাকে, তেতিয়ালৈকে 'কুৰু' লাগিয়ে থাকে। সেয়েহে জন্ম-মৃত্যুৰ ক্ষেত্ৰ, বিকাৰৰ ক্ষেত্ৰ কুৰুক্ষেত্ৰ আৰু পৰমধৰ্ম পৰমাত্মাত প্ৰবেশ কৰাব পৰা পূণ্যময়ী প্ৰবৃত্তি বোৰ (পাণ্ডৱৰ) ৰ ক্ষেত্ৰই ধৰ্মক্ষেত্ৰ।

পুৰাতত্ববিদ সকলে পাঞ্জাৱত, কাশী-প্ৰয়াগত তথা বহুতো স্থানত কুৰুক্ষেত্ৰৰ অনুসন্ধান কৰিছে ; কিন্তু গীতাকাৰে নিজে কৈছে যে যি ক্ষেত্ৰত এই যুদ্ধ হৈছিল, সেইটো ক'ত আছে-? **‘ই দং শৰীৰং কৌণ্ডেয় ক্ষেত্ৰমিত্যভিধীয়তে।’** “অৰ্জুন! এই শৰীৰেই সেই ক্ষেত্ৰ, আৰু যি জনে ইয়াক চিনি পায় তেওঁ সিকুল পায়, তেঁৱেই ক্ষেত্ৰজ্ঞ!” আগলৈ গৈ তেওঁ এই ক্ষেত্ৰৰ বিস্তাৰ কৰিলে, যত দহ ইন্দ্ৰিয়, মন, বুদ্ধি, অহংকাৰ পঞ্চ বিকাৰ আৰু তিনিও গুণৰ বৰ্ণনা কৰা আছে। শৰীৰেই ক্ষেত্ৰ, ই এটা আখাড়া। ইয়াত যুদ্ধ কৰা প্ৰবৃত্তি দুটা আছে 'দৈৱি সম্পদ' আৰু 'আসুৰি সম্পদ'- 'পাণ্ডৱৰ সন্তান' আৰু 'ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ সন্তান', সজাতীয় আৰু 'বিজাতীয় প্ৰবৃত্তি।”

অনুভৱী মহাপুৰুষৰ সান্নিধ্যলৈ গলে এই দুই প্ৰবৃত্তিৰ সংঘৰ্ষৰ সূত্ৰপাত হয়। এই ক্ষেত্ৰ ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ সংঘৰ্ষ হয় আৰু এয়াই বাস্তৱিক যুদ্ধ। বিশ্বযুদ্ধৰে ইতিহাস ভৰি পৰিছে, কিন্তু তাত বিজয় প্ৰাপ্ত কৰা সকলেও শাস্বত বিজয় লাভ নকৰে। এইটো নিজৰ ভিতৰৰ প্ৰতিশোধ। প্ৰকৃতিক সকলো ফালৰ পৰা শমন কৰি প্ৰকৃতিৰ উৰ্দ্ধ সত্তাৰ দিক্‌দৰ্শন কৰা আৰু তাত প্ৰবেশ কৰাই হ'ল বাস্তৱিক বিজয়। এইটোৱেই এনেকুৱা বিজয় যাৰ কোনো পৰাজয় নাই। এয়েই মুক্তি, যাৰ পিছত জন্ম-মৃত্যুৰ বন্ধন নাথাকে।

এই প্ৰকাৰৰ অজ্ঞানেৰে আচ্ছাদিত প্ৰত্যেক মনে সংযমৰ দ্বাৰা জানিব পাৰিব যে ক্ষেত্ৰ ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ যুদ্ধত পৰিণাম কি হয়? এতিয়া যাৰ যেনে উৎখান সংযম মন, তাৰ তেনেদৰে দৃষ্টি পাই থাকিব।

সঞ্জয় উৱাচ

দৃষ্ট্ব তু পাশুৰানিকং ব্যুঢং দুৰ্যোধনস্তদা।

আচাৰ্যমুপসঙ্গম্য ৰাজা ৰচনমব্ৰবীৎ ॥২॥

সেই সময়ত ৰজা দুৰ্যোধনে ব্যুহ ৰচনায়ুক্ত পাণ্ডৱৰ সৈন্যক দেখি দ্ৰোণাচাৰ্য্যৰ ওচৰলৈ গৈ এই বচন কবধৰিলে।

দ্বৈতৰ আচৰণেই 'দ্ৰোণাচাৰ্য্য'। যেতিয়া গম পাইযাব যে আমি পৰমাত্মাৰ পৰা বেলেগ হৈ গৈছোঁ (এইটোৱেই দ্বৈতৰ ভক্তি) তেতিয়া তেওঁক প্ৰাপ্তি কৰিবৰ কাৰণে তাড়না জাগৃত হ'ব, তেতিয়া আমি গুৰুৰ সন্ধানত ওলাও। দুটা প্ৰবৃত্তিৰ মাজত এয়েই প্ৰাথমিক গুৰু; তথাপি পিছত সদগুৰু যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণ হ'ব, যি যোগৰ স্থিতি দিব পৰা হ'ব।

ৰজা দুৰ্যোধন আচাৰ্য্যৰ ওচৰলৈ যায়। মোহৰূপী দুৰ্যোধন! মোহ সম্পূৰ্ণ ব্যাধিৰ মূল, ৰজা। দুৰ্যোধন দুৰ্ অৰ্থাৎ দুৰ্ব্বিত এই ধন। আত্মিক সম্পত্তি হৈ স্থিৰ সম্পত্তি। তাত যি দোষ উৎপন্ন কৰে সেইটোৱেই মোহ। ই প্ৰকৃতিৰ ফালে টানি থাকে আৰু বাস্তৱিক জানিবৰ বাবে প্ৰেৰণা দিয়ে। মোহ আছে, সেই কাৰণে সোধা প্ৰশ্নত আছে, নহলে সকলো পূৰ্ণ হৈ থাকে।

সেইয়ে ব্যুহ ৰচনা যুক্ত পাণ্ডৱৰ সেনাক দেখি অৰ্থাৎ পূণ্যৰে প্ৰবাহিত সজাতীয় বৃত্তি সংগঠনক দেখি মোহৰূপী দুৰ্যোধনে প্ৰথমে গুৰু দ্ৰোণৰ ওচৰলৈ গৈ এইটো কলে -

পশ্চ্যেতাং পাণ্ডুপুত্ৰাণামাচাৰ্য মহতীং চমুম্।

ব্যুত্ৰাং দ্ৰুপদপুত্ৰেণ তব শিষ্যেণ ধীমতা ॥৩॥

হে আচাৰ্য্য! নিজৰ বুদ্ধিমান শিষ্য দ্ৰুপদ-পুত্ৰ ধ্ৰুপ্তদ্যুম্ন দ্বাৰা ব্যুহাকাৰে ঠিয় হৈ থকা পাণ্ডুপুত্ৰৰ এই বিশাল সৈন্যক চাওকচোন।

শাস্ত্ৰত অচল পদত আস্থা ৰখা দৃঢ় মনেই 'ধ্ৰুপ্তদ্যুম্ন'। এয়াই পূন্যময়ী প্ৰবৃত্তিৰ নায়ক। সাধন কঠিন নহয়, মনৰ দৃঢ়তা কঠিন হ'ব লাগিব। এতিয়া চাওক সৈন্য বিস্তাৰ --

অত্র শূৰা মহেষ্বাসা ভীমার্জুনসমা যুধি।

যুযুধানো বিৰাটশ্চ দ্ৰুপদশ্চ মহাৰথঃ ॥৪॥

এই সৈন্য বাহীনিত মহেষ্বাসা মহান ঈশ্বৰ নিবাস দিব পৰা ভাৱৰূপী 'ভীম' অনুৰাগ ৰূপী 'অৰ্জুন' ৰ সমান বহুতো বীৰ; যেনে- সাত্বিকতাৰূপী 'সাত্যকি'

বিৰাট সৰ্বত্ৰ ঈশ্বৰীয় প্ৰবাহৰ ধাৰণা দিব পৰা, মহাৰথী ৰাজা দ্ৰুপদ অৰ্থাত্
অচল স্থিতি থকা, তথা –

ধৃষ্টকেতু শ্চেকিতানঃ কাশিৰাজশ্চ বীৰ্যৰান্।

পুৰজিৎকুন্তিভোজশ্চ শৈব্যশ্চ নৰপুঙ্গৱঃ।।৫।।

‘ধৃষ্টকেতু’ দৃঢ়কৰ্তব্য ‘চেকিতান’ যতেই যাওক তাৰ পৰা চিত্তক টানি
ইষ্টৰ প্ৰতি স্থিৰ কৰোৱা, ‘কাশিৰাজ’ দেহৰূপী কাশীৰ যাৰ সাম্ৰাজ্য, ‘পুৰজিত’
স্থূল, সুক্ষ্ম আৰু কাৰণ শৰীৰৰ ওপৰত বিজয় দিব পৰা পুৰজিত, ‘কুন্তিভোজঃ’
কৰ্তব্যৰে ভৱত বিজয়, নৰৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ ‘শৈব্য’ অৰ্থাত্ সত্য ব্যৱহাৰ –

যুধামন্যুশ্চ বিক্ৰান্ত উত্তমৌজাশ্চ বীৰ্যৰাণ।

সৌভদ্ৰো দ্ৰৌপদেয়াশ্চ সৰ্ব এব মহাৰথাঃ।।৬।।

আৰু পৰাক্ৰমী ‘যুধামন্যু’ - যুদ্ধৰ অনুৰূপ মনৰ ধাৰণা, ‘উত্তমৌজাঃ’
শুভৰ ভাৱ, সুভদ্ৰাপুত্ৰ অভিমন্যু - যেতিয়া শুভৰ আধাৰ পোৱা যায় তেতিয়া
মন ভয় ৰহিত হয়, এনেকুৱা শুভ আধাৰত উৎপন্ন অভয় মন, ধ্যানৰূপী
দ্ৰৌপদীৰ পঞ্চ পুত্ৰ - বাত্‌সল্য, লাৱণ্য, সহৃদয়তা, সৌম্যতা, স্থিৰতা সকলোৱে
এজন মহাৰথী। সাধন পথত সম্পূৰ্ণ যোগ্যতাৰে চলিব পৰা ক্ষমতা।

এই প্ৰকাৰে দুৰ্যোধনে পাণ্ডৱ পক্ষৰ বিশ জনৰ নাম কলে, যি বোৰ
দৈবী সম্পদৰ মহত্বপূৰ্ণ অংগ। বিজাতীয় প্ৰবৃত্তিৰ ৰজা হোৱা সত্ত্বেও ‘মোহে’
সজাতীয় প্ৰবৃত্তিবোৰক বুজিবলৈ বাধ্য কৰায়।

অস্মাকং তু বিশিষ্টা য়ে তান্নিবোধ দ্বিজোত্তম।

নায়কা মম সৈন্যস্য সঞ্জ্ঞার্থং তান্ৰবীমি তে।।৭।।

দ্বিজোত্তম্ ! আমাৰ পক্ষত যি বোৰ প্ৰধান আছে, তেওঁলোককো
জানি লওক। আপুনি জ্ঞাত হবৰ বাবে মোৰ সৈন্যৰ যিবোৰ নায়ক আছে
সেইবোৰ হৈছে যেনে বাহ্য যুদ্ধৰ বাবে সেনাপতিক দ্বিজোত্তম সম্বোধনটো
অসাময়িক। মূলতঃ গীতাত অন্তঃকৰণৰ দুটা প্ৰবৃত্তিৰ সংঘৰ্ষৰ কথা আছে।
যত দ্বৈতৰ আচৰণত আছে ‘দ্ৰোণ’। যেতিয়ালৈকে আমি ক্ষন্তেকৰ বাবেওনিজৰ
আৰাধ্যৰ পৰা আতঁৰি থাকো তেতিয়ালৈকে প্ৰকৃতি বিদ্যমান হৈ থাকে, দ্বৈত

হৈ থাকে। এই 'দ্বি' ৰ ওপৰত বিজয় প্ৰাপ্তৰ প্ৰেৰণা প্ৰথম গুৰু দ্ৰোণাচাৰ্য্যৰ পৰাই পায়। আধৰুৱা শিক্ষাই পূৰ্ণ ভাৱে জানিবৰ বাবে প্ৰেৰণা দিয়ে সেইটো পূজাস্থলী নাছিল, তাত শৌৰ্যসূচক সম্বোধনেই হ'ব লাগিছিল।

বিজাতীয় প্ৰবৃত্তিৰ নায়ক কোন কোন আছিল ?

ভবান্ভীত্মশ্চ কৰ্ণশ্চ কৃপশ্চ সমিতিঞ্জয়ঃ।

অশ্বখামা বিকৰ্ণশ্চ সৌমদত্তিস্তুথৈৰ চ।। ৮।।

এজনটো স্বয়ং আপুনি, (দ্বৈতৰ আচৰণৰূপী দ্ৰোণাচাৰ্য্য) ভ্ৰমৰূপী পিতামহ 'ভীষ্ম'। ভ্ৰম এই বিকাৰবোৰৰ উদ্‌গম স্থল, শেষলৈকে জীয়াই থাকে, সেই কাৰণে পিতামহ। সম্পূৰ্ণ সৈন্য মৰি শেষ হ'ল, এওঁ জীয়াই শৰশয়্যাত অচেতন আছিল, তথাপিও জীয়াই আছিল। এয়াই হ'ল ভ্ৰমৰূপী 'ভীষ্ম'। ভ্ৰম শেষলৈকে থাকে। এই ধৰণে বিজাতীয় কৰ্মৰূপী 'কৰ্ণ' তথা সংগ্ৰামবিজয়ী 'কৃপাচাৰ্য্য'। সাধনা অৱস্থাত সাধকৰ দ্বাৰা কৃপাৰ আচৰণেই 'কৃপাচাৰ্য্য'। ভগৱান কৃপাময় আৰু প্ৰাপ্তিৰ পিছত সন্তৰো সেই স্বৰূপেই হয়, কিন্তু সাধনা কালত যেতিয়ালৈকে আমি বেলেগে থাকো, পৰমাত্মা বেলেগে ৰাখো, বিজাতীয় প্ৰবৃত্তি জীয়াই থাকিব। মোহে আক্ৰমণ কৰি থাকিব, এনে পৰিস্থিতিত সাধকে যদি কৃপাৰ আচৰণ কৰে তেতিয়া তেওঁ নষ্ট হৈ যায়। সীতাই দয়া কৰিছিল, সেই বাবে কিছুকাল লংকাত থাকি প্ৰায়শ্চিত্ত কৰিব লগীয়া হ'ল। বিশ্বামিত্ৰই দয়াশীল প্ৰদৰ্শন কৰাৰ বাবে পতিত হ'ব লগা হ'ল। যোগ সুত্ৰকাৰ মহৰ্ষি পতংজলীয়েও এইটো কৈছিল — তে সমাধাবুপসৰ্গা ব্যুখান সিদ্ধয়ঃ (৩/৩৭) ঔছান কালত সিদ্ধি প্ৰকট হয়, সেইবোৰ বাস্তৱ সিদ্ধি, কিন্তু কৈৱল্য প্ৰাপ্তিৰ কাৰণে সিমানেই ডাঙৰ বাধা, যিমান কাম, ত্ৰেণধ, লোভ, মোহ ইত্যাদি হয়। গোস্বামী তুলসী দাসেও এইটো নিৰ্ণয় দিছে।

ছোৰত গ্ৰস্তি জানি খগৰায়া।

বিঘ্ন অনেক কৰই তব মায়া।।

ৰিদ্ধি সিদ্ধি প্ৰেৰই বহু ভাই।

বুদ্ধিহিঁ লোভ দিখাবহিঁ আই।। (ৰাগঃ মাঃ ৭/১২৭/৬-৭)

মায়াই বহু বিঘ্ন কৰে। ঋদ্ধি প্ৰদান কৰে, আনকি সিদ্ধ কৰি পেলায়।

এনে অৱস্থাত সাধক মৰিব ধৰা ৰোগীৰ ওচৰত গলেই ৰোগী জী উঠে। সেইটো যিয়েই নহওক কিন্তু সাধকে যদি নিজৰ পৰাক্ৰম বুলি মানিলয় তেতিয়া তেওঁ নষ্ট হৈ যাব। এজন ৰোগীৰ ঠাইত হাজাৰ ৰোগীয়ে ঘেৰি ধৰিব, ভজন-চিন্তনৰ ধাৰা বন্ধ হৈ যাব, আৰু এনেদৰে প্ৰকৃতিৰ বশবৰ্তী হৈ পৰিব। যদি লক্ষ্য দূৰত আছে আৰু সাধকে যদি কৃপা কৰে, তেতিয়া কৃপাৰ নিজস্ব আচৰণেই 'সমিতিঞ্জয়' সকলো সৈন্যকে জিকিব পাৰিব। সেই কাৰণে সাধকক শেষ পৰ্য্যন্ত ইয়াৰ পৰা সতৰ্ক হৈ থাকিব লাগিব। **দয়া বিনু সন্ত কচাই দয়া কৰি,তো আফত আই।**

অৰ্থাৎ দয়া নকৰিলে সাধু ব্যক্তি কচাইৰ তুল্য আৰু দয়া প্ৰদৰ্শন কৰিলেও অধঃপতনৰ সম্ভাৱনা। কিন্তু আধৰুৱা অৱস্থাত ই বিজাতীয় প্ৰবৃত্তিৰ দুৰ্ঘৰ্ষ যোদ্ধা। এই ধৰণে আশক্তিকৰূপী অশ্বখামা, বিকল্পকৰূপী বিকৰ্ণ আৰু ভ্ৰমময়ী শ্বাস ভূৰিশ্ৰৱা। এই সকলোবোৰ বহিৰ্মুখী প্ৰৱাহৰ নায়ক।

অন্যেচ বহবঃ শূৰা মদৰ্থে ত্যক্তজীৱিতাঃ।

নানাশস্ত্ৰপ্ৰহৰণাঃ সৰ্বে যুদ্ধৰিশাৰদাঃ।।৯।।

আৰু ও বহুতো মহানবীৰ সকলে অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰে যুক্ত হৈ মোৰ বাবে জীৱনৰ আশা ত্যাগ কৰি যুদ্ধৰ বাবে প্ৰস্তুত আছে। সকলো মোৰ বাবে প্ৰাণ দিবলৈ সাজু আছে, কিন্তু সিহঁতৰ কোনো সীমাৰ সংখ্যা নাই। এতিয়া কোন সেনাই কি ভাৱৰ দ্বাৰা সুৰক্ষিত হৈ আছে? ইয়াৰ বিষয়ে কৈছে -

অপৰ্যাপ্তং তদস্মাকং বলং ভীষ্মাভিৰক্ষিতম্।

পৰ্যাপ্তং ত্বিদমেতেষাং বলং ভীষ্মাভিৰক্ষিতম্।।১০।।

ভীষ্মৰ দ্বাৰা ৰক্ষিত আমাৰ সৈন্য সকলো ফালৰ পৰা অজেয় হৈ আছে আৰু ভীমৰ দ্বাৰা ৰক্ষিত তেওঁলোকৰ সৈন্যক জিকিবৰ সহজ হৈ আছে। পৰ্যাপ্ত আৰু অপৰ্যাপ্ত এনে শ্লিষ্ট শব্দৰ প্ৰয়োগে দুৰ্যোধনৰ আশংকাকে ব্যক্ত কৰিছে। সেয়ে চাব লাগিব ভীষ্ম কি সত্তা হয় যাৰ ওপৰত কৌৰৱে নিৰ্ভৰ কৰি আছে, আৰু ভীম কি সত্তা হয় (দৈৱি সম্পদ) সম্পূৰ্ণ পাণ্ডৱে নিৰ্ভৰ হৈ আছে। দুৰ্যোধনে নিজৰ ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে কয় -

অয়নেষু চ সৰ্বেষু যথাভাগমবস্থিতাঃ।
ভীষ্মেরাভিবক্ষন্ত ভৱন্তঃ সৰ্ব এব হি।।১১।।

সেইকাৰণে সকলো ফালৰ পৰা নিজৰ স্থানত থাকি আপোনালোক সকলোৱে ভীষ্মকেই বক্ষা কৰি থাকিব। যদি ভীষ্ম জীয়াই থাকে তেতিয়া আমি অজেয় হৈ থাকিম। সেইকাৰণে আপোনালোকে পাণ্ডৱৰ লগত যুদ্ধ নকৰি মাত্ৰ ভীষ্মকেই বক্ষা কৰি থাকিব। কেনে যোদ্ধা এই ভীষ্ম, যি স্বয়ং নিজকে বক্ষা কৰিব নোৱাৰিছে, কৌৰৱে তেওঁৰ বক্ষাৰ ব্যৱস্থা কৰিব লগীয়া হৈছে? এই জন কোনো বেপেৰুৱা যোদ্ধা নহয়, ভ্ৰমেই ভীষ্ম। যেতিয়ালৈকে ভ্ৰম জীয়াই থাকিব তেতিয়ালৈকে বিজাতীয় প্ৰবৃত্তি (কৌৰৱ) অজেয় হৈ থাকিব। অজেয়ৰ অৰ্থ এইটো নহয় যে যাক জিকিব নোৱাৰি, আনকি অজেয়ৰ অৰ্থ দুৰ্জয় হয়, যাক বহুত কঠোৰ ভাৱে জিকিব পাৰি - ‘মহা অজয় সংসাৰ ৰিপু, জীতি সকলি সো বীৰ’ (ৰামচৰিতমানস ৬/৮০)

যদি ভ্ৰম সমাপ্ত হৈ যায় তেতিয়া অবিদ্যা অস্তিত্বহীন হৈ পৰিব, মোহ ইত্যাদি আংশিক ৰূপত যি বিলাক থাকে, সোনকালেই সমাপ্ত হৈ যাব। ভীষ্মৰ ইচ্ছা মৃত্যু আছিল। ইচ্ছাই ভ্ৰম। ইচ্ছাৰ অন্ত হোৱা মানে ভ্ৰমৰো অন্ত হোৱা, একেই কথা। ইয়াকে সন্ত কবীৰে বৰ সৰল ভাষাত কৈছে—

ইচ্ছা কায়া, ইচ্ছা মায়া, ইচ্ছা জগ উপজায়া।

কহু কবীৰ জে ইচ্ছা বিবৰ্জিত, তাকা পাৰ ন পায়।।

যত ভ্ৰম নাই, সেই অপাৰ আৰু অব্যক্ত। এই শৰীৰৰ জন্মৰ কাৰণো ইচ্ছা। ইচ্ছাই মায়া আৰু ইচ্ছাই জগত উৎপত্তিৰ কাৰণো। ‘সোহকাময়ত তদৈক্ষত বহুস্যাং প্ৰজায়েয় ইতি (ছান্দোগ্য ৬/২/৩) কবীৰে কয়, যি সকলো সময়ত ইচ্ছাৰ পৰা বাহিৰত থাকে তেওঁৰ পাৰ নাপায়, তেওঁ অপাৰ অনন্ত, অসীম তত্ত্বত প্ৰবেশ প্ৰাপ্ত কৰে। যোহকামো নিষ্কাম আপ্তকাম, আত্মকামো ন তস্য প্ৰাণা উত্ক্ৰমন্তি ব্ৰহ্মৈব সনু ব্ৰহ্মা প্ৰেয়াতি (বৃহদাৰণ্যেকোপনিষদ ৪/৪/৬) যি কামনাৰহিত হৈ থাকে তেওঁ আত্মস্থিত আত্ম স্বৰূপ। তেওঁৰ কেতিয়াও পতন নহয়। তেওঁ ব্ৰহ্মৰ লগত এক হৈ থাকে। আৰম্ভণীত ইচ্ছাও পূৰণ হয়,

তেতিয়া ইচ্ছা শেষ হয়। যদি তাতকৈও ডাঙৰ কিবা বস্তু থাকিলেহেঁতেন তেতিয়া তাৰো ইচ্ছা আপুনি নিশ্চয় কৰিলেহেঁতেন। যেতিয়া তাতকৈ আৰু কোনো বস্তুৱেই নাই তেতিয়া কিহৰ ইচ্ছা হব। যেতিয়া প্ৰাপ্ত হবৰ যোগ্য কোনো বস্তু অপ্রাপ্য হৈ নাথাকে তেতিয়া ইচ্ছা সমূলে নষ্টহৈ যায়। আৰু ইচ্ছাৰ শেষৰ পিছতেই ভ্ৰম একেবাৰে নাইকিয়া হৈ যায়। এয়েই ভীষ্মৰ ইচ্ছামৃত্যু এই ধৰণে ভীষ্মৰ দ্বাৰা বন্ধিত আমাৰ সৈন্য সকলো ফালৰ পৰা অজেয় হৈ আছে। যেতিয়া লৈকে ভ্ৰম থাকিব তেতিয়ালৈকে অবিদ্যাৰ অস্তিত্বও থাকিব। ভ্ৰম শান্ত হ'ল, অবিদ্যাৰো সমাপ্ত হ'ল।

ভীষ্মৰ দ্বাৰা- বন্ধিত তেওঁলোকৰ সৈন্য জিকিবলৈ সহজ আছে। ভাৰুপী ভীম। ভাৰত সেইটো ক্ষমতা আছে অজনা পৰমাত্মাও বিদিত হৈ যায়। শ্ৰীকৃষ্ণই ইয়াক শ্ৰদ্ধা বুলি সম্বোধন কৰিছে। ভাৰত সেইটো ক্ষমতাও যে ভগৱানকো বশ কৰিব পাৰে। ভাৰৰ দ্বাৰাই সকলো পুণ্যময়ী প্ৰবৃত্তিৰ বিকাশ হয়। ই পুণ্যৰ সংৰক্ষক। ই ইমানেই শক্তিশালী যে পৰম দেৱ পৰমাত্মক সম্ভৱ কৰি পেলায়, কিন্তু লগতে ইমানেই কোমল যে- আজি ভাৰ আছে, হয়তো কালিলৈ ভাৰ বিহীনত পৰিণত হবলৈ সময় নালাগিব। আজি আপুনি কব- মহাৰাজ বহুত ভাল, কালিলৈ হয়তো কব, নহয় মহাৰাজে পায়স খায়—

ঘাস-পাত যেখাত হ্যায়, তিনহুই সতাবে কাম।

দুধ মলাই খাত যে, তিনকী জানে ৰাম।।

ইষ্টত অকনোমা ত্ৰুটি হোৱা গম পালেই ভাৰ বিচলিত হৈ পৰে, পুণ্যময়ী প্ৰবৃত্তি বিচলিত হৈ উঠে, ইষ্টৰ লগত সম্বন্ধ ভাঙি পৰে, সেই কাৰণে ভীষ্মৰ দ্বাৰা বন্ধিত সিহঁতৰ সৈন্য বিলাকক পৰাজয় কৰাত সহজ হয়। মহাষি পতঞ্জলিয়েও এইটো নিৰ্ণয় দিছে—

তস্য সঞ্জয়ন্ হৰ্ষং কুৰুবৃদ্ধঃ পিতামহঃ।

সিংহনাদং বিনদ্যোচ্চৈঃ শঙ্খং দধেমী প্ৰতাপবান্।।১২।।

এই দৰে নিজৰ সামৰ্থ্যৰ নিৰ্ণয় লৈ শংখ ধ্বনী হ'ল। শংখধ্বনী হ'ল পাত্ৰৰ পৰাক্ৰমৰ ঘোষণা, জিকিলে কোন পাত্ৰই আপোনাক কি দিব? কৌৰৱৰ

ভিতৰত বৃদ্ধ প্ৰতাপশালী পিতামহ ভীষ্মই দুৰ্যোধনৰ হৃদয়ত হৰ্ষ উৎপন্ন কৰিবৰ কাৰণে উচ্চ সুৰত সিংহনাদৰ সমান ভয়ংকৰ শংখ বজালে। সিংহ প্ৰকৃতিৰ ভয়াবহতাৰ প্ৰতীক। ঘনঅৰণ্যৰ জয়াল একান্তত সিংহৰ গৰ্জন যদি কানত পৰে তেতিয়া গাৰ নোম ঠিয় হৈ যায়, বুকু কঁপিবলৈ ধৰে, যদিও সিংহআপোনাৰ পৰা বহুত দূৰতে থাকে। ভয় প্ৰকৃতিত হে থাকে, পৰমাত্মাত নহয়, তেওঁতো অভয়ৰ সত্তা। ভ্ৰমৰূপী ভীষ্মই যদি বিজয় প্ৰাপ্ত কৰে তেতিয়া হলে প্ৰকৃতিৰ যি ভয়াৰণ্যত আপুনি আছে তাতকৈ ও বেছি ভয়ৰ আবৰণে আপোনাক বান্ধি ৰাখিব। ভয়ৰ এটা সীমা বাঢ়ি হে যাব, ভয়ৰ আবৰণ আৰু হে ঘনীভূত হ'ব। এই ভ্ৰমে ইয়াৰ অতিৰিক্ত একোৱেই দিব নোৱাৰিব। সেয়ে প্ৰকৃতিৰ পৰা নিবৃত্তি হোৱাটোৱে হ'ল গম্ভ্যৰ ৰাস্তা। সংসাৰত প্ৰবৃত্তি হ'ল ভাৱ, ঘোৰ অন্ধকাৰৰ ছাঁ। ইয়াৰ পিছত কৌৰৱৰ কোনো ঘোষণা নহ'ল। কৌৰৱৰ ফালৰ পৰা বহুতো বাদ্যযন্ত্ৰ একেবাৰে বাজিলে, কিন্তু মুঠতে সিহঁতে ভয়ৰহে সঞ্চাৰ কৰিলে, তাতকৈ আৰু একো নহ'ল। প্ৰত্যেক বিকাৰে কিবা এটা ভয়তো দিয়েই। সেই কাৰণে তেৱো ঘোষণা কৰিলে

ততঃ শঙ্খাশ্চ ভৈৰ্ষশ্চ পণবানকগোমুখাঃ।

সহসৈৰাভ্যহন্যন্ত স শব্দস্তমুলোহভবৎ।।১৩।।

তদন্তৰে বহুতো শংখ, নাগাড়া, ঢোল, বিগুন আদি বাদ্য একেলগে বাজি উঠিল। তাৰ শব্দও বৰ ভয়ংকৰ আছিল। ভয়ৰ সঞ্চাৰ কৰাৰ বাদে কৌৰৱৰ কোনো অন্য ঘোষণা নাছিল। বাহুমুখী বিজাতীয় প্ৰবৃত্তি সফল হ'লে মোহময়ী বন্ধন আৰু বেছি হয়।

এতিয়া পুণ্যময়ী প্ৰবৃত্তি ফালৰ পৰা ঘোষণা হ'ল, য'ত প্ৰথম ঘোষণা যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কৰিলে—

ততঃ শ্বেতৈৰ্যৈৰ্যুক্তে মহতি স্যন্দনে স্থিতৌ।

মাধৱঃ পাণ্ডৱশৈচৱ দিব্যৌ শঙ্খৌ প্ৰদধ্মতুঃ।।১৪।।

তাৰ পিছত শ্বেত ঘোৰা সংযুক্ত (য'ত অলপমাত্ৰও কালিমা নাই, দোষ নাই, শ্বেত সাত্বিক, নিৰ্মলতাৰ প্ৰতীক) 'মহতি স্যন্দনে' মহান ৰথৰ

ওপৰত থকা যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু অৰ্জুনেও অলৌকিক শংখ বজালে। অলৌকিকৰ অৰ্থ হ'ল, লোকৰ ওপৰত, লোকৰপৰত। মৃত্যুলোক, দেৱলোক, ব্ৰহ্মলোক, য'লৈকে জন্ম মৰণৰ ভয় আছে, সেই সমস্ত লোকৰ পাৰত পাৰলৌকিক, পাৰমাৰ্থিক স্থিতি প্ৰদান কৰিবৰ ঘোষণা যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কৰিলে। সোন-ৰূপ, কাঠৰ বথ নহয়, বথ অলৌকিক, শংখ অলৌকিক, সেয়ে ঘোষণাও অলৌকিক। লোকৰ পৰা পাৰত একমাত্ৰ ব্ৰহ্মইহে আছে, পোনে পোনে তেওঁৰ লগত সম্পৰ্ক স্থাপন কৰাৰ ঘোষণা। তেওঁ এই স্থিতি কেনেকৈ প্ৰদান কৰিব।

পাঞ্চজন্যং হৃষীকেশো দেবদত্তং ধনঞ্জয়ঃ।

পৌণ্ড্ৰং দধেমী মহাশঙ্খং ভীমকৰ্মা বৃকোদৰঃ।।১৫।।

“হৃষীকেশঃ” - যি হৃদয়ৰ সৰ্বস্ব জ্ঞাতা সেই শ্ৰীকৃষ্ণই ‘পাঞ্চজন্য’ শংখ বজালে। পঞ্চ জ্ঞানেन्द्रিয়ক পঞ্চ তন্মাত্ৰাত(শব্দ, স্পৰ্শ, ৰূপ,বস,গন্ধ) একত্ৰিত কৰি নিজৰ (ভক্ত) শ্ৰেণীত পেলাব কাৰণে ঘোষণা কৰিলে। বিভৎস ৰূপত উটি যোৱা ইन्द्रিয় সমূহক একত্ৰিত কৰি তেওঁৰ নিজৰ সেৱকৰ শাৰীত ঠিয় কৰাই দিব পৰা হৃদয়ৰ প্ৰেৰণা সদগুৰুৰেই অৱদান হয়। শ্ৰীকৃষ্ণ এজন যোগেশ্বৰ, সদগুৰু আছিল। ‘শিষ্যস্তেহহং’ ভগৱান মই আপোনাৰে শিষ্য। বাহ্যিক বিষয় বস্তুক বাদ দি ধ্যানত ইষ্টৰ অতিৰিক্ত কাকো নেদেখা, একো অন্য নুশুনা, অন্য কাকো স্পৰ্শ নকৰা ; এইবোৰ সদগুৰুৰ ভাৱ সঞ্চাৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে।

‘দেৱদত্ত ধনঞ্জয়’ - দৈৱি সম্পত্তিক নিজৰ অধিন কৰিব পৰা অনুৰাগেই অৰ্জুন। ইষ্টৰ অনুৰূপত লাগিব পৰা ক্ষমতা, য'ত বিয়োগৰ বেদনা, বৈৰাগ্য অশ্ৰুপাত থাকে, “গদগদ গিৰা নয়ন বহ নীৰা” ৰোমাঞ্চ হয়, ইষ্টৰ অতিৰিক্ত অন্য বিষয় বস্তুত অকনো অসক্তি নাথাকে, তাকে অনুৰাগ বুলি কোৱা হয়। যদি ইয়াত সফল হয়, তেতিয়া পৰমদেৱ পৰমাত্মাত প্ৰবেশ কৰিব পৰা দৈৱি সম্পত্তিৰ ওপৰত অধিপত্য প্ৰাপ্ত কৰি লব। ইয়াৰে অন্য একমাত্ৰ ‘ধনঞ্জয়’, এটা ধনবাহিৰ সম্পত্তি যত শৰীৰ নিৰ্বাহৰ ব্যৱস্থা থাকে, আত্মাৰ লগত ইয়াৰ কোনো সম্বন্ধ নাই। ইয়াৰ ওপৰত স্থিৰ আত্মিক

সম্পত্তিয়েই নিজ সম্পদ। বৃহদাৰণ্য উপনিষদত যাকবল্ক্যই মৈত্ৰেয়ীক বুজাইছিলে যে - ধনেৰে পৰিপূৰ্ণ পৃথিবীৰ স্বামীত্বতো অমৃতত্ব প্ৰাপ্ত হব নোৱাৰে। তাৰ উপায় আত্মিক সম্পত্তি হে।

ভয়ানক কৰ্মকৰা ভীমসেনে ‘পৌত্ত’ অথাৎ প্ৰীতি নামৰ মহাশংখ বজালে। ভাৰৰ উদ্গম আৰু নিবাস স্থল হ’ল হৃদয় সেই কাৰণে তেওঁৰ নাম ‘বৃকোদৰ’। আপোনাৰ ভাৰ- অনুৰাগ কেচুৱা হৈ থাকে, কিন্তু মূলতঃ সেই অনুৰাগ আপোনাৰ হৃদয়ত থাকে, যি কেচুৱাৰ দৰে মুৰ্ত্ত হৈ থাকে। এই ভাৰ গভীৰ আৰু মহান বলবান হয়, তেওঁ প্ৰীতি নামৰ মহাশংখ বজালে। ভাৰতে সেই প্ৰীতি নিহিত হৈ থাকে, সেই কাৰণে ভীমে ‘পৌত্ত’(প্ৰীতি) নামৰ মহাশংখ বজালে। ভাৰ মহান বলবান হৈ থাকে কিন্তু প্ৰীতি সঞ্চাৰৰ মাধ্যমেৰে।

অনন্তবিজয়ং ৰাজা কুন্তীপুত্ৰো যুধিষ্ঠিৰঃ।

নকুলঃ সহদেবশ্চ সুঘোষমণিপুস্পকৌ।।১৬।।

কুন্তীপুত্ৰ ৰাজা যুধিষ্ঠিৰে ‘অনন্ত-বিজয়’ নামক শংখ বজালে। কৰ্তব্যৰূপী কুন্তী আৰু ধৰ্মৰূপী যুধিষ্ঠিৰ। ধৰ্মত স্থিৰ হৈ থাকিলে ‘অনন্ত বিজয়’ অনন্ত পৰমাত্মাত স্থিতি লগাই দিব। প্ৰকৃতি- পুৰুষ, ক্ষেত্ৰ- ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ সংঘৰ্ষত স্থিত হৈ থাকে, বহুতো দুখতো বিচলিত নহয়, তেতিয়া এদিন অনন্ত, যাৰ কোনো অন্ত নাই, সেই পৰম তত্ত্ব পৰমাত্মা তাৰ ওপৰত বিজয় প্ৰাপ্ত হয়। নিয়মৰূপী নকুলে “সুঘোষ” নামৰ শংখ বজালে। যিমানৈই নিয়মবোৰ উন্নত হব, অশুভৰ অৱসান হব, শুভৰ ঘোষণা হব ধৰিব। সৎসঙ্গৰূপী সহদেৱে ‘মণি পুস্পক’ শংখ বজালে। মনিষি সকলে শ্বাসক বহুমূলীয়া মণিৰ সংজ্ঞা দিছে। ‘হীৰা জৈসি শ্বাসাবাতোমে বীতি যায়ে’এটা সৎসঙ্গ সেইটো যিটো আপুনি সৎপুৰুষৰ বাণীৰ পৰা শুনে, কিন্তু যথার্থ সৎসঙ্গ আন্তৰিক হে। শ্ৰী কৃষ্ণৰ মতে অত্মাই সত্য, সনাতন। চিত্তই চাৰিওফালৰ পৰা টানি আনি আত্মাৰ লগত সঙ্গ কৰাই দিয়ে এয়াই বাস্তৱিক সৎসঙ্গ। এই সৎসঙ্গ চিন্তন, ধ্যান আৰু সমাধিৰ অভ্যাসত সম্পন্ন হয়। যেতিয়াই সত্যৰ সান্নিধ্যত সুৰত টিকি থাকিব

তেতিয়াই এক এক শ্বাসে নিয়ন্ত্ৰণ পায়, মনৰ সৈতে ইন্দ্ৰিয়ৰ নিৰোধ হব ধৰে। যেতিয়াই সম্পূৰ্ণ নিৰোধ হব, বস্তু প্ৰাপ্ত হৈ যাব। বাদ্যযন্ত্ৰৰ দৰে চিত্তক আত্মাৰ সুৰত সুৰ মিলাই সংগত কৰে সেয়াই সংসঙ্গ। বাহ্যিক মণি বৰ কঠিন, কিন্তু শ্বাস- মণি ফুলতকৈও কোমল। ফুলতো বিকশিত হোৱালৈ বা চিঙি গলেও সজিব থাকে, কিন্তু আপুনি পিছৰ শ্বাসলৈকে যে জীয়াই থাকিব তাৰ কোনো নিশ্চয়তা দিব নোৱাৰিব। কিন্তু সংসঙ্গ সফল হলে প্ৰত্যেক শ্বাস- প্ৰশ্বাসক নিয়ন্ত্ৰণ কৰি পৰম লক্ষ্যৰ প্ৰাপ্তী হয়। পাণ্ডৱে ইয়াতকৈ অধিক বিচৰা নাই, কিন্তু প্ৰত্যেক সাধকৰ ক্ষেত্ৰত কিছু পবিত্ৰতাৰ পথ দূৰতে থাকে। তাৰ পিছত কোৱা হৈছে --

কাশ্যশ্চ পৰমেষ্वासः शिखण्डी च महाबथः।

धृष्टद्युम्नो विषाटश्च सात्यकिश्चापराजितः॥१९॥

কায়াৰূপী কাশী। পুৰুষ যেতিয়া চাৰিওফালৰ পৰা মনৰ সৈতে ইন্দ্ৰিয়ক একত্ৰিত কৰি কায়াতে কেন্দ্ৰিত কৰে, তেতিয়াই **‘পৰমেষ্वासঃ’** পৰম ঈশ্বৰ বাসৰ অধিকাৰী হৈ পৰে। পৰম ঈশত নিবাস দিব পৰা সক্ষম কায়াই কাশী। কায়াতেই পৰম ইশৰ নিবাস। শব্দৰ অৰ্থ শ্ৰেষ্ঠ ধনুসধাৰী নহয়, আনকি পৰম- ঈশ- বাস হয়।

শিখা- সুত্ৰৰ ত্যাগেই হ’ল **‘শিখণ্ডী’**। আজিকালি মানুহ বিলাকে মূৰৰ চুলি অৰ্থাৎ শিখাকাটি লয় আৰু সুত্ৰৰ নামত নিজৰ কান্ধত থকা লগুন ডালকো পেলাই দিয়ে, জুই জ্বলাবলৈ এৰি দিয়ে। তেতিয়া হৈ গ’ল সন্যাস। নহয় মূলত শিখা লক্ষ্যৰ প্ৰতীক, যি আপোনাৰ প্ৰাপ্য আৰু সুত্ৰ হ’ল **‘সংস্কাৰ’**। যেতিয়া পৰমাত্মাক প্ৰাপ্ত কৰিবলৈ এতিয়াও বাকী আছে, আপোনাৰ সংস্কাৰৰ সুত্ৰপাত হৈ আছে, তেতিয়া তাৰ ত্যাগ হ’ল কেনেকৈ ? এতিয়ালৈ পথৰ পথিক হে। যেতিয়া প্ৰাপ্য হৈ যাব, আপোনাৰ সংস্কাৰৰ সুত্ৰপাত কাট খাই যাব, এনে অৱস্থাত ভ্ৰম শান্ত হৈ যায়। সেইকাৰণে শিখণ্ডীয়েই ভ্ৰমৰূপী ভীষ্মক বিনাশ কৰিব পাৰিব। শিখণ্ডী চিন্তন পথৰ বিশিষ্ট যোগ্যতা হয়, মহাৰথী হয়।

‘ধৃষ্টদ্যুম্ন’- দৃঢ় আৰু অচল মন তথা ‘বিষাট’ চাৰিওফালে বিষাট ঈশ্বৰৰ প্ৰসাৰতা দেখাৰ ক্ষমতা ইত্যাদি দৈবি সম্পদৰ প্ৰধান গুণ হয়।

সাত্ত্বিকতাই সাত্যকি। সত্য চিন্তনৰ প্ৰবৃত্তি অথাৎ সাত্ত্বিকতা যদি হৈ থাকে,
তেতিয়া পতিত হব নোৱাৰিব। এই সংঘৰ্ষত পৰাজিত হব নিদিব।

দ্ৰুপদো দ্ৰৌপদেয়াশ্চ সৰ্বশঃ পৃথিবীপতে।

সৌভদ্ৰশ্চ মহাবাহুঃ শঙ্খান্দধমুঃ পৃথক্‌পৃথক্‌।।১৮।।

অচল পদ দিব পৰা দ্ৰুপদ আৰু ধ্যানৰূপী দ্ৰৌপদীৰ পাঁচ পুত্ৰ,
সহৃদয়তা, বাৎসল্য, লাৱণ্য, সৌম্যতা, স্থিৰতা আদি সাধনাত মহান সহায়ক
মহাৰথী সকল- তথা শক্তিশালী বাহ্যযুক্ত অভিমন্যু এওঁলোকে নিজৰ নিজৰ
শংখ বজালে। বাহু হ'ল কাৰ্য্যক্ষেত্ৰৰ প্ৰতীক। যেতিয়া মন ভয়ৰ পৰা আঁতৰি
থাকে, তেতিয়া তেওঁ বহু দূৰলৈকে ভাবিব পাৰে।

মহাৰাজ! এওঁলোক সকলোৱে বেলেগে বেলেগে শংখ বজালে।
সাধনাৰ ক্ষেত্ৰত এওঁলোকো কিছু দূৰ পাইছে, সেইয়ে ইহতঁৰ নাম লেখত
লব পাৰি। ইয়াৰ অতিৰিক্ত আৰু কিছু দূৰ আছে, যিটো মন বুদ্ধিৰ সিপাৰত।
ভগৱানে নিজে অন্তঃকৰণত থাকি তাৰ ব্যৱস্থা কৰি দিয়ে। এফালে দৃষ্টি হৈ
অত্মাত ঠিয় হৈ থাকে আৰু আনফালে নিজে ঠিয় হৈ নিজৰ পৰিচয় দিয়ে।

স ঘোষো ধাৰ্ত্তৰাষ্ট্ৰাণাং হৃদয়ানি ব্যদাৰয়ৎ।

নভশ্চ পৃথিবীং চৈৱ তুমুলো ব্যনুনাদয়ন্‌।।১৯।।

সেই বিকট শব্দই আকাশ আৰু পৃথিবীক কঁপাই ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পুত্ৰৰ
হৃদয় বিদিৰ্ণ কৰি দিলে। সৈন্য পাণ্ডৱৰ ফালেওতো আছিল, কিন্তু অন্তৰ কঁপি
উঠিল ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পুত্ৰৰ। মূলতঃ পাণ্ডৱজন্য, দৈৱি শক্তিৰ ওপৰত অধিকাৰ,
অনন্তৰ ওপৰত বিজয় প্ৰাপ্ত, অশুভৰ শেষ, আৰু শুভৰ আৰম্ভণী যেতিয়া হব
ধৰিলে, তেতিয়া কুৰুক্ষেত্ৰ, আসুৰি সম্পদ, বাহ্যিক প্ৰবৃত্তিবোৰৰ হৃদয় বিদিৰ্ণ
হব ধৰিলে। তেওঁলোকৰ শক্তি লাহে লাহে লোপ পাব ধৰিলে। চাৰিওফালৰ
সফলতা লভিলে মোহময়ী প্ৰবৃত্তিবোৰ শান্ত হৈ থাকে।

অথ ব্যবস্থিতান্দৃষ্ট্বা ধাৰ্ত্তৰাষ্ট্ৰান্‌কপিধ্বজঃ।

প্ৰবৃত্তে শত্ৰুসম্পাতে ধনুৰ্‌দ্যম্য পাণ্ডবঃ।।২০।।

হাষিকেশং তদা বাক্যমিদমাহ মহিপতে।

বিজয় প্ৰাপ্ত, অশুভৰ শেষ, আৰু শুভৰ আৰম্ভণী যেতিয়া হব ধৰিলে, তেতিয়া কুব্ৰক্ষেত্ৰ, আসুৰি সম্পদ, বাহ্যিক প্ৰবৃত্তিবোৰৰ হৃদয় বিদিৰ্ণ হব ধৰিলে। তেওঁলোকৰ শক্তি লাহে লাহে লোপ পাব ধৰিলে। চাৰিওফালৰ সফলতা লভিলে মোহময়ী প্ৰবৃত্তিবোৰ শাস্ত হৈ থাকে।

অৰ্জুন উবাচ

সেনয়োৰুভয়োৰ্মধ্যে বথং স্থাপয় মেহচ্যুত।।২১।।

সংযমৰূপী সঞ্জয়ই অজ্ঞানেৰে ঢাকি থোৱা মনক বুজালে হে মহাৰাজ তাৰ পিছত 'কপিধ্বজ' বৈৰাগ্যৰূপী হনুমান বৈৰাগ্যই যাৰ পতাকা, পতাকাক বাস্তৱ প্ৰতীক ভবা হয়।

কোনোৱাই কয়- চঞ্চল আছিল সেই কাৰণে কপিধ্বজ কোৱা হৈছিল। কিন্তু এইটো নহয়, ইয়াত কপি সাধাৰণ বান্দৰ নহয় স্বয়ং হনুমান আছিল, যি জনে মান- অপমানক শেষ কৰিছিল - প্ৰকৃতিৰ দেখা-শুনা বস্তৰ পৰা, বিষয় ৰাগক ত্যাগ কৰাই হ'ল 'বৈৰাগ্য'। সেয়ে বৈৰাগ্যই যাৰ পতাকা, সেই অৰ্জুনে ব্যৱস্থিত ৰূপত ধৃতবাস্তৱ পুত্ৰ সকলক ঠিয় হোৱা দেখি, অস্ত্ৰ চলাবৰ বাবে প্ৰস্তুতি হোৱাৰ সময়ত ধনু ওঠাই 'হাষিকেশম্' যি জন হৃদয়ৰ সৰ্বস্ব জ্ঞাতা, সেই যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণক এই বচন কলে- হে অচ্যুত(যি কেতিয়াও চ্যুত নহয়) " মোৰ ৰথক দুই সৈন্যৰ মাজত ঠিয় কৰাই দিয়ক।" ইয়াত সাৰথিক দিয়া নিৰ্দেশ এয়া নহয়, ইষ্ট (সদগুৰু) ৰ ওচৰত কৰা প্ৰাৰ্থনাহে। কি কাৰণে ঠিয় কৰাব লাগে ?

যাবদেতান্ নিৰীক্ষেহহং যোদ্ধুকামানবস্থিতান্।

কৈৰ্ময়া সহ যোদ্ধব্যমগ্নিন্ৰণসমুদ্যমে।।২২।।

যেতিয়ালৈকে মই যুদ্ধৰ কামনা কৰি থকা সকলক ভালকৈ চাই নলও যে এই যুদ্ধত কাৰ লগত যুদ্ধ কৰিব লাগিব, এই যুদ্ধৰ ব্যাপাৰত কোন মোৰ যোদ্ধা হব?

যোৎস্যমানানৰেক্কেহহং য এতেহত্র समागताः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षरः ॥२३॥

দুৰ্বুদ্ধি দুৰ্যোধনৰ যুদ্ধত কল্যাণ বিচৰা বজা বিলাক যুদ্ধলৈ যি বোৰ আহিছে, সেই যোদ্ধা বিলাকক মই চাওঁ, সেই কাৰণে ঠিয় কৰাই দিয়ক। মোহৰূপী দুৰ্যোধনৰ মোহময়ী প্ৰবৃত্তিৰ কল্যাণ বিচৰা যি বজা বিলাক এই যুদ্ধলৈ আহিছে, তেওঁলোকক মই চাই লওঁ।

सङ्गय उवाच

एवमुक्त्वा हृषीकेशो गुडाकेशेन भावत ।

सेनयोर्बुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा बथोत्तमम् ॥२४॥

भीष्मद्रोण प्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यातान्समবেतान्कुकनिति ॥२५॥

সংগয়ে কলে- নিদ্ৰাজয়ী অৰ্জুনৰ দ্বাৰা এনে ধৰণে কোৱাৰ পিছত অন্তৰৰ জ্ঞাতা শ্ৰীকৃষ্ণই দুই সৈন্যৰ মাজত ভীষ্ম, দ্ৰোণ আৰু 'মহীক্ষিতাম' শৰীৰ ৰূপী পৃথিৱীৰ ওপৰত অধিকাৰ ৰখা সম্পূৰ্ণ বজা সকলৰ মাজত উত্তম ৰথক ঠিয় কৰি কবলৈ ধৰিলে যে পাৰ্থ এই ভাৱে একত্ৰিত হোৱা কৌৰৱক চোৱা। ইয়াত উত্তম ৰথ সোন-ৰূপৰ ৰথ নহয়। সংসাৰত উত্তমৰ সংজ্ঞা নশ্বৰৰ প্ৰতি অনুকূলতা- প্ৰতিকূলতাৰ ওপৰত কৰা হয়, এই সংজ্ঞা অপৰ্ণ। যিয়ে আমাৰ আত্মা, আমাৰ স্বৰূপক সদায়েই লগ দি আছে সেইয়ে উত্তম, যাৰ পিছত অনুত্তম বা মলিনতা নাই।

तत्रापश्यं स्थितान् पार्थः पितृनथ पितामहान् ।

आचार्यान् मातुलान् भ्रातॄन् पुत्रान्पौत्रान् सखींस्तथा ॥२६॥

श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोर्बुभयोर्बपि ॥

ইয়াৰ পিছত অব্যৰ্থ লক্ষ্যধাৰী, পাৰ্থিৱ শৰীৰক ৰথ বনাবপৰা পাৰ্থই, দুয়ো পক্ষৰ সৈন্যত থকা খুৰাহঁত, ককা, আচাৰ্য্য, মোমাইহঁত, ভাইহঁত, পুত্ৰবোৰ, নাতিনীয়েকহঁত, বন্ধু সকল, শহুৰ, আৰু আত্মীয় স্বজন বিলাকক দেখিলে। দুয়ো সৈন্যৰ মাজত অৰ্জুনে মাত্ৰ নিজৰ পৰিয়াল, মামাহঁতৰ পৰিয়াল, শহুৰ ঘৰৰ পৰিয়াল, বন্ধুসকল আৰু গুৰুজনক হে দেখি পালে।

মহাভাৰত কালৰ গণনা অনুসৰি ওঠৰ অক্ষৌহিণী প্ৰায়ে চল্লিশ লাখৰ সমান হব, কিন্তু বৰ্তমান প্ৰচলিত গণনা অনুসৰি ওঠৰ অক্ষৌহিণী সমান চাড়ে ছয়শ কোটি সমকক্ষ হব যিটো আজিৰ বিশ্বৰ জন সংখ্যাৰ সমান। ইমানৰ কাৰণে কেতিয়াবাহে বিশ্বজ্বৰত আৰাস আৰু খাদ্য-সমস্যাই দেখা দিছিল। ইমান বিশাল জনসংখ্যা অৰ্জুনৰ তিনি- চাৰি সম্বন্ধীয় পৰিয়ালৰ মাত্ৰ আছিল নে? ইমান ডাঙৰ কাৰোবাৰ পৰিয়াল হব পাৰেনে? নোৱাৰে, কেতিয়াও হব নোৱাৰে। এইটো এটা হৃদয় দেশৰ চিত্ৰণ।

তানসমীক্ষ্য স কৌন্তেয়ঃ সৰ্বান্বন্ধুনবস্থিতান্ । ২৭
কুপয়া পৰয়াবিষ্টো বিষীদমিদমব্ৰৱীৎ ॥

এই ধৰণে ঠিয় হোৱা সম্পূৰ্ণ বন্ধু- বান্ধৱক দেখি অত্যন্ত কৰুণা ভাৱে কুন্তীপুত্ৰ অৰ্জুনে শোক কৰিব ধৰিলে কিয়নো তেওঁ দেখিলে যে এওঁলোক সকলো দেখোন নিজৰ পৰিয়ালৰ মানুহ, সেয়ে কলে—

অৰ্জুন উবাচ

দৃষ্টেবমং স্বজনং কৃষ্ণ যুযুৎসুং সমুপস্থিতম্ ॥ ২৮ ॥
সিদন্তি মম গাত্ৰাণি মুখম চ পৰিশুয্যতি।
ৰেপথুশ্চ শৰীৰে মে ৰোমহৰ্ষশ্চ জায়তে ॥ ২৯ ॥

হে কৃষ্ণ যুদ্ধৰ ইচ্ছা কৰি ঠিয় হোৱা এই আত্মীয় স্বজনক দেখি মোৰ দেহা ভাগৰি গৈছে, মুখ শুকাই গৈছে আৰু মোৰ শৰীৰ কপিব ধৰিছে আৰু ৰোমাধিত হৈছে। ইমানেই নহয় —

গাণ্ডীবং স্ৰংসতে হস্তাভ্ৰুক্ৰৈৰ পৰিদহ্যতে ।

ন চ শক্লোম্যবস্থাতুং ভ্ৰমতীৰ চ মে মনঃ ॥ ৩০ ॥

হাতৰ পৰা গাণ্ডীৰ পৰি গৈছে, ছাল বিলাক পুৰিছে। অৰ্জুনৰ জ্বৰ নিচিনা হৈ গ'ল তেওঁৰ গাটো গৰম হৈ উঠিল, তেওঁ দেখিলে যে এইটো কেনেকুৱা যুদ্ধ, যত অকল আত্মীয় স্বজনেই আছে? অৰ্জুনৰ ভ্ৰম হৈ গ'ল। তেওঁ কব ধৰিলে মই এতিয়া ঠিয় হৈ থাকিব নোৱাৰিম, আৰু একো দেখা পোৱা নাই।

নিমিত্তানি চ পশ্যামি বিপৰীতানি কেশৰ ।

ন চ শ্ৰেয়োহনুপশ্যামি হত্বা স্বজনমাহৰে ॥ ৩১ ॥

হে কেশৰ! এই যুদ্ধৰ লক্ষণো মই বিপৰীতহে দেখিছো। যুদ্ধত নিজৰ কুলক মাৰি পৰম কল্যাণ দেখা নাপাও। কুল ধ্বংস কৰিলে কল্যাণ কেনেকৈ হব ?

ন কাঙ্ক্ষে বিজয়ং কৃষ্ণ ন চ ৰাজ্যং সুখানি চ ।

কিং নো ৰাজ্যেন গোবিন্দ কিং ভোগৈর্জীৱিতেন বা ॥ ৩২ ॥

সম্পূৰ্ণ পৰিয়াল যুদ্ধৰ দুৱাৰ ডলিত আছে, এওঁলোকক যুদ্ধত মাৰি বিজয় প্ৰাপ্ত কৰিবলৈ বিজয়ৰ পৰা পাবলগা ৰাজ্য, ৰাজ্যৰ পৰা পাব লগা সুখ অৰ্জুনক নালাগে। তেওঁ কয়- হে কৃষ্ণ ! মই বিজয় নিবিচাৰো, ৰাজ্য আৰু সুখো নালাগে। গোবিন্দ ! মোক ৰাজ্য, ভোগ অথবা জীৱনৰেই বা কি প্ৰয়োজন আছে ? তেওঁ কয়-

যেষামৰ্থে কাঙ্ক্ষিতং নো ৰাজ্যং ভোগাঃ সুখানি চ ।

ত ইমে হবস্থিতা যুদ্ধে প্ৰাণাংস্ত্যক্ত্বা ধনানি চ ॥ ৩৩ ॥

আমি যাৰ কাৰণে ৰাজ্য, ভোগ আৰু সুখৰ ইচ্ছা কৰিছিলো, সেই আত্মীয় সকলেই নিজৰ জীৱনৰ আশা ত্যাগ কৰি যুদ্ধৰ পথাৰত ঠিয় হৈ আছে। আমাৰ ৰাজ্যৰ ইচ্ছা আছিল এই পৰিয়াল সকলক লৈ; ভোগ সুখ আৰু ধনৰ আছিল, আত্মীয় স্বজনলৈ ভোগ কৰিবলৈ; কিন্তু যেতিয়া সকলোৰে প্ৰাণৰ আশা ত্যাগ কৰি যুদ্ধৰ বাবে বৈ আছে, তেতিয়াহলে মোক সুখ, ৰাজ্য ভোগ নালাগে। এইবোৰ বস্তু তেওঁলোকৰ আমাৰ প্ৰয়োজনীয় নহয়। যেতিয়া লৈকে পৰিয়াল থাকিব। তেতিয়ালৈকে বাসনাও থাকিব। পৰ্ণ কুটীৰত থকা জনেও নিজৰ পৰিয়াল আত্মীয় স্বজনক মাৰি বিশ্বৰ সাম্ৰাজ্য স্বীকাৰ নকৰে। অৰ্জুনেও এইটোৱেই কৈছিল যে মোৰ ভোগ প্ৰিয় আছিল, বিজয়প্ৰিয় আছিল, কিন্তু কাৰ কাৰণে ? যেতিয়া ভোগ কৰা জনেই নাথাকিব তেতিয়া ভোগৰ কি প্ৰয়োজন ? এই যুদ্ধত কাক মাৰিব লাগে ?

আচাৰ্যা : পিতৰঃ পুত্ৰাস্তথৈব চ পিতামহা : ।

মাতুলা : শ্বশুৰাঃ পৌত্ৰাঃ শ্যালাঃ সম্বন্ধিনস্তথা ॥ ৩৪ ॥

এই যুদ্ধত আচাৰ্য্য, ককা, খুৰাসকল, ভতিজাবোৰ এনেদৰে মামাৰ ঘৰৰ ককা, মোমাইহঁত, শহুৰ, নাতিনীয়েক, খুলশালীহঁত তথা সম্পূৰ্ণ আত্মীয় স্বজনই আছে।

এতান্ন হস্তমিচ্ছামি য্নতোহপি মধুসূদন।

অপি ত্ৰৈলোক্যৰাজ্যস্য হেতোঃ কিং নু মহীকৃতে ॥৩৫॥

হে মধুসূদন! মোক মাৰিলেও অথবা তিনিও লোকৰ ৰাজ্য মোক দিলেও, মই এওঁলোকক মাৰিব নিবিচাৰো, পৃথিবীৰ বাবেতো কব লগা নায়েই।

ওঠৰ অক্ষৌহিণী সৈন্যৰ কাষত অৰ্জুনে অকল নিজৰ পৰিয়ালক হে দেখিবলৈ পালে। ইমান বেছি পৰিয়াল কি বাস্তৱত আছিল নে? মূলত; অনুৰাগেই অৰ্জুন। ভজনৰ প্ৰাৰম্ভনীত প্ৰত্যেক অনুৰাগী সকলৰ সন্মুখত এইটো সমস্যা থাকে। সকলোৱে বিচাৰে যে ভজন কৰিম, সেই পৰম সত্যক লাভ কৰিম। কিন্তু কোনো অনুভবী সদগুৰুৰ ওচৰলৈ গৈ, কোনো অনুৰাগিয়ে যেতিয়া ক্ষেত্ৰ-ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ সংঘৰ্ষত পৰে, তেতিয়া তেওঁ কাৰ লগত যুদ্ধ কৰিব এই বিষয়ে ভাবি হতাশ হৈ যায়। তেওঁ বিচাৰে যে নিজৰ দেউতাৰ পৰিয়াল, শহুৰৰ পৰিয়াল, মোমাইৰ পৰিয়াল, বন্ধু-বান্ধৱ গুৰু লগতে থাকক, সকলো সুখেৰে থাকক, এই সকলো ব্যৱস্থাৰ মাজেদি মই পৰমাত্মা স্বৰূপ প্ৰাপ্ত কৰি লওঁ। কিন্তু যেতিয়া সি বুজি পাব যে চিন্তনত বা আৰাধনাত অগ্ৰসৰ হবলৈ হলে পৰিয়ালকো এৰিব লাগিব, এই আত্মীয় স্বজনৰ মোহ ত্যাগ কৰিব লাগিব; তেতিয়া সি অধীৰ হৈ উঠে।

পূজ্য মহাৰাজ জীয়ে কৈছিল - ‘মৰা আৰু সাধু হোৱা একেই’ সন্যাসিৰ বাবে এই সৃষ্টিত অন্য কোনো জীয়াই থাকিব পাৰে, কিন্তু পৰিয়ালৰ নামত নহয়। যদি কাৰো প্ৰতি জীয়াই থকাৰ ভাৱ থাকে, সেইটো এটা আকৰ্ষণ, মোহ কত গল? যেতিয়ালৈকে আকৰ্ষণ আছে তাৰ পূৰ্ণ ত্যাগ নহল। সেই আকৰ্ষণৰ অস্তিত্ব মচিব পাৰিলেহে বিজয় প্ৰাপ্ত কৰিব পাৰিব। এই আত্মীয় বিলাকৰ প্ৰসাৰেই তো জগত, নহলে জগতত আমাৰ কি আছে?

মনৰ প্ৰসাৰণেই জগত। যোগেশ্বৰ কৃষ্ণয়েও মনৰ প্ৰসাৰতাকেই জগত

বুলি কৈছে। যি জনে ইয়াৰ পৰা বক্ষা পালে তেৱেই জগতক জিকিলে। মাত্ৰ অৰ্জুনেই যে অধীৰ আছিল এনে নহয়। অনুৰাগ সকলোৰে হৃদয়তে আছে। প্ৰত্যেক অনুৰাগীয়েই অধীৰ হৈ উঠে, তাৰ আত্মীয়লৈ মনত পৰে। প্ৰথমে তেওঁ ভাৱে ভজনৰ পৰা কিবা লাভ হব, তেতিয়া এওঁ লোকে সুখ পাব। তেওঁলোকৰ লগত থাকি এওঁলোকে সুখ পাব। তেওঁলোকৰ লগত থাকি এওঁ ভোগ কৰিব। যেতিয়া এওঁলোকে নেথাকিল তেতিয়া সুখ কিহৰ বাবে ? অৰ্জুনৰ দৃষ্টি ৰাজ্য সুখ ভোগতেই সিমিত আছিল। তেওঁ তিনিও লোকৰ সাম্ৰাজ্যৰ সুখক শেষ সুখ বুলি ভাবিছিল। ইয়াৰ পিছতো কিবা সত্য আছে, সেই বিষয়ে অৰ্জুনে গম নাপায়।

নিহত্য ধাৰ্ত ৰাষ্ট্ৰান্নঃ কা প্ৰীতিঃ স্যাজ্জনাদৰ্শন।

পাপমেবাশ্ৰয়েদস্মান্হত্বেতানাততায়িনঃ ॥৩৬॥

হে জনাৰ্দন! ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পুত্ৰ বিলাকক মাৰি আমি কি আনন্দ পামনে ? যত ধৃতৰাষ্ট্ৰ, অৰ্থাত্ ধৃষ্টতাৰ ৰাষ্ট্ৰ, তাৰ পৰা উৎপন্ন মোহৰূপি দুৰ্যোধন ইত্যাদিক মাৰি আমি কি প্ৰসন্ন হব পাৰিম ?

এই আততায়ী সকলক মাৰিলে আমাক পাপহে লাগিব। যিয়ে জীৱন যাপনৰ তুচ্ছ লাভৰ বাবে দুৰ্গীতি কৰে সিয়ো আততায়ীয়েই হয়, কিন্তু মূলত তেওঁহে বেছি ডাঙৰ আততায়ী যি আত্মাৰ পথত বাধা আনে। আত্মা দৰ্শনৰ বাধক কাম, ক্ৰোধ, লোভ, মোহ আদিয়েই হল আততায়ী।

তস্মান্নাৰ্হা বয়ং হস্তং ধাৰ্তৰাষ্ট্ৰান্স্বৰাক্ষবান্।

স্বজনং হি কথং হত্বা সুখিনঃ স্যাম মাধব ॥৩৭॥

সেই কাৰণে হে মাধব! নিজৰ বান্ধৱ ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পুত্ৰ বিলাকক মাৰিবৰ বাবে আমি যোগ্য নহওঁ। নিজৰ বান্ধৱ কেনেকুৱা ? তেওঁলোকতো শত্ৰুহে আছিল মূলত শৰীৰৰ সমন্ধ অজ্ঞানতাৰ পৰা উৎপন্ন হয়। এইজন মোমাই, এইজন শত্ৰু, এইবিলাক মোৰ আত্মীয় এই সকলো অজ্ঞানতা। যেতিয়া শৰীৰেই নশ্বৰ, তেতিয়া ইয়াৰ সমন্ধই থাকিব কত ? যেতিয়ালৈকে মোহ থাকিব, তেতিয়ালৈকে সুহৃদয়, পৰিয়াল, সংসাৰ। মোহ নাই একোৱেই নাই। সেই কাৰণে শত্ৰুকো অৰ্জুনে নিজৰ বুলি ভাবিলে। তেওঁ কব ধৰিলে যে নিজৰ

পৰিয়ালক মাৰি আমি কেনেকৈ সুখি হব পাৰিম ? যদি অজ্ঞানতা আৰু মোহ নাথাকিলেহেঁতেন তেতিয়া পৰিয়ালৰ অস্তিত্বই নাথাকে। এই অজ্ঞানতাই জ্ঞানৰ প্ৰেৰক। ভৰ্তৃহৰি, তুলসীদাস ইত্যাদি বহুতো মহাপুৰুষৰ বিবাগৰ প্ৰেৰণা কোনোবাই পত্নীৰ পৰা পাইছিল, কোনোবাই সতীনি মাকৰ পৰা পাইছিল, কোনোবাই কাৰোবাৰ ব্যৱহাৰত অতিষ্ঠ হৈ বৈবাগী পথত অগ্ৰসৰ হোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়।

যদ্যপ্যেতেন পশ্যন্তি লোভোপহতচেতসঃ।

কুলক্ষয়কৃতং দোষং মিত্ৰদ্রোহে চ পাতকম্ ॥৩৮॥

যদিও লোভত চিওভ্ৰষ্ট হোৱা মানুহে কুলনাশৰ দোষ আৰু মিত্ৰদ্রোহৰ পাপক নেদেখে, এই টোয়েই তেওঁলোকৰ দুৰ্বলতা, তথাপিও-

কথং ন জ্ঞেয়মস্মাভিঃ পাপাদস্মান্নিবৰ্তিতুম।

কুলক্ষয়কৃতং দোষং প্ৰপশ্যন্তিৰ্জনাদন ॥৩৯॥

হে জনাৰ্দন ! কুলনাশ হব পৰা দুখক জানিও আমালোকে এই পাপৰ পৰা ৰক্ষা পাবলৈ চেষ্টা কৰিব নালাগে ? মই যে পাপ কৰিছোঁ এইটো নহয়, আপুনিও ভুল কৰি আছে। শ্ৰীকৃষ্ণকো দোষাৰোপ কৰিলে। এতিয়া তেওঁ নিজকে কৃষ্ণতকৈ কম বুলি ভবা নাই। প্ৰত্যেক নতুন সাধকে সদগুৰুৰ শৰণত গলে এনে ধৰনে তৰ্ক কৰে আৰু নিজে কম জনা নাভাবে। অৰ্জুনে এইটোকে কৈছে যে তেওলোকে বুজি নেপালেও আমিতো বুজি পাওঁ। কুলনাশৰ দোষৰ বাবে আমিও ভবা উচিত। কুলনাশত কি দোষ আছে ?

কুলক্ষয়ে প্ৰণশ্যন্তিকু লধৰ্মাঃ সনাতনাঃ।

ধৰ্মেনষ্টে কুলং কৃৎস্নমধৰ্মোহভিভবতুত ॥৪০॥

কুলৰ নাশ হলে সনাতন কুলধৰ্ম নষ্ট হৈ যায়। অৰ্জুনে কুলধৰ্ম কুলাসৰকে সনাতন ধৰ্মবুলি ভাবিছিল। ধৰ্ম নাশ হলে সম্পূৰ্ণ কুলত পাপে ঘেৰি লব।

অধৰ্মাভিভবাৎকৃষ্ণং প্ৰদুষ্যন্তি কুলদ্বিয়ঃ।

স্ত্ৰীষু দুষ্টাসু বাৰ্ষেয় জায়তে বৰ্ণসঙ্কৰঃ ॥৪১॥

হে কৃষ্ণ ! পাপ অধিক বাঢ়ি গলে কুলীনস্ত্ৰী বিলাক দুষীত হয়। হে

বাৰ্ষেয় ! স্ত্ৰীৰ দোষৰ বাবে বৰ্ণসংকৰৰ উৎপন্ন হয়। অৰ্জুনৰ মতে কুলীন স্ত্ৰী দুৰ্বীত হলে বৰ্ণসংকৰ হয়, কিন্তু কৃষ্ণই ইয়াক খণ্ডন কৰি কৈছে যে মই অথবা স্বৰূপ স্থিত মহাপুৰুষ সকলে সাধনাৰ পথত অবৰোধ উৎপন্ন কৰিলে হে বৰ্ণসংকৰ হয়। বৰ্ণসংকৰ দোষক প্ৰকাশ কৰি অৰ্জুনে কই -

সঙ্কৰো নৰকায়েব কুলঘ্নানাং কুলস্য চ।

পতন্তি পিতৰো হ্যেযাং লুপ্তপিণ্ডোদকক্ৰিয়াঃ ॥৪২॥

বৰ্ণসংকৰ কুলঘাতি আৰু কুলক নৰকলৈ যাবলৈহে হয়। পিণ্ড ক্ৰিয়া আদি লুপ্ত হোৱাৰ বাবে তেওলোকৰ পিতৃও পতিত হয়। বৰ্ত্তমানো নষ্ট হৈ যায়, অতিতৰো পিতৃ ও পতিত হয় আৰু ভবিষ্যতেও নাইকিয়া হৈ যায় ইমানেই নহয় -

দৌষেৰেতৈঃ কুলঘ্নান।ং বৰ্ণসঙ্কৰকাৰকৈঃ।

উৎসাদ্যন্তে জাতিধৰ্মাঃ কুল ধৰ্মাশ্চ শাস্বতাঃ ॥৪৩॥

এই বৰ্ণসংকৰ কাৰকৰ দোষত কুল আৰু কুলঘাটি সকলৰ সনাতন কুলধৰ্ম আৰু জাতিধৰ্ম নষ্ট হৈ যায়। অৰ্জুনে ভাবিছিল যে কুল ধৰ্মই সনাতন, কুলধৰ্মই শাস্বত বুলি। কিন্তু কৃষ্ণই ইয়াৰ খণ্ডন কৰি আগত কৈছে যে আত্মাই সনাতন শাস্বত ধৰ্ম। বাস্তবিক সনাতন ধৰ্মক জনাৰ প্ৰাক মুহূৰ্ত্তত মানুহে ধৰ্ম নামত কোনো এটা পুৰাতন সংস্কাৰকে জানি থয়। ঠিক এইদৰে অৰ্জুনেও জানিছিল, যি শ্ৰীকৃষ্ণৰ কাৰণে ৰুঢ়িবাদিতাই আছিল।

উৎসন্নকুলধৰ্মাণাং মনুষ্যাণাং জনাৰ্দন।

নৰকেহনীয়তং বাসো ভবতীত্যনুশুশ্ৰাম ॥৪৪॥

হে জনাৰ্দন ! কুলধৰ্ম নষ্ট হোৱা মানুহ অনন্তকাল লৈকে নৰকত বাস কৰে, এনেকুৱা মই শুনিছো। মাত্ৰ কুলধৰ্মই নষ্ট নহয়, আনকি শ্বাশত সনাতন ধৰ্মও নষ্ট হয়। যেতিয়া ধৰ্মই নষ্ট হৈ গ'ল, তেতিয়াতো এনে পুৰুষ অনন্তকাললৈকে নৰকতে বাস কৰে, মই এনেদৰে শুনিছো। দেখানাই, শুনিছোহে।

অহো বত মহৎপাপং কৰ্ত্তুং ব্যবসিতা বয়ম্।

যদ্রাজ্যসুখলোভেন হস্তং স্বজনমুদ্যতাঃ ॥৪৫॥

হায় হায় ! আমি বুদ্ধিমান হৈও মহান পাপ কৰিবলৈ সাজু হৈছো, এইয়ে আমাৰ দুখ। ৰাজ্য আৰু সুখৰ লোভৰ বাবে নিজৰ কুলক মাৰিবলৈ উদ্যত হৈছো।

এতিয়া অৰ্জুনে নিজকে কম বুদ্ধিমান বুলি ভৱা নাই। মহাত্মা বুদ্ধই কৈছিল যে মানুহে যেতিয়া কম জ্ঞানী হৈ থাকে, তেতিয়া নিজকে মহান জ্ঞানী বুলি ভাবে আৰু যেতিয়া আধাতকৈ বেছি জনা হয় তেতিয়া নিজকে মুৰ্খ বুলি ভাবে। ঠিক এইদৰে অৰ্জুনেও নিজক জ্ঞানী বুলি ভাবিছিল। তেওঁ শ্ৰীকৃষ্ণক বুজাব বিচাৰিছে যে সেই পাপত লাগিলে পৰম কল্যাণেই হওক, সেইটো নহয়, মাত্ৰ ৰাজ্য আৰু সুখৰ লোভত পৰি নিজৰ কুলক নাশ কৰিব বিচাৰিছে, যিটো মহান ভুল কৰি আছে। আমি যে ভুল কৰি আছে এনে নহয়, আপুনিও ভুল কৰি আছে। শ্ৰীকৃষ্ণকো তেওঁ এশিকনি দিলে। শেষত অৰ্জুনে নিজৰ মত এনে দৰে দিলে-

যদি মামপ্ৰতিকাৰমশস্ত্ৰং শস্ত্ৰপাণয়ঃ ।

ধাৰ্তৰাষ্ট্ৰী ৰণে হন্যস্তন্মে ক্ষেমতৰং ভবেৎ ॥৪৬॥

শাস্ত্ৰৰহিত তথা যুদ্ধ নকৰা মোক যদি অস্ত্ৰধাৰি ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পুত্ৰ সকলে মাৰিলেও সেই মৰণক মই কল্যাণ কাৰক বুলিয়েই ভাবো। ইতিহাসেতো কব যে অৰ্জুনে বৃজি পাইছিল কাৰণে বলি দি হলেও যুদ্ধক নিবিচাৰিছিল। মানুহে নিজৰ প্ৰাণ কণ কণ অবোধ শিশু সকলৰ সুখৰ কাৰণে আত্মত্ব দিয়ে, কুলক ৰক্ষা কৰে। মানুহ বিদেশলৈ গৈ ৰাজঅট্টালিকাত সুখত যদি থাকে, দুদিনৰ পিছতে এৰি অহা পৰ্ণকুটিৰলৈ মনত পৰে। মোহ ইমান প্ৰবল হয়। সেইকাৰণে অৰ্জুনে কৈছে যে অস্ত্ৰধাৰি ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পুত্ৰ সকলে প্ৰতিকাৰ নকৰা মোক যুদ্ধত যদি মাৰে, তেতিয়াও কল্যাণকাৰী হব যাতে লৰাবোৰ সুখত থাকে।

সঞ্জয় উবাচ

এবমুক্ত্বাৰ্জুনঃ সঙ্খ্যে বথোপস্থ উপাৰিশৎ ।

বিসৃজ্য সশৰং চাপং শোকসংবিগ্নমানসঃ ॥৪৭॥

সঞ্জয়ে কলে যে যুদ্ধভূমিত শোকত উদ্ভিগ্ন হোৱা অৰ্জুনে এইদৰে কৈ শৰৰ সৈত্য ধনুখন থৈ বথৰ পিছফালে গৈ বহি থাকিল অৰ্থাৎ ক্ষেত্ৰ-ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ সংঘৰ্ষৰ পৰা আতৰি থাকিল।

নিষ্কৰ্ষ :

গীতা হল ক্ষেত্ৰ-ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ - যুদ্ধৰ নিৰূপক। ই ঈশ্বৰীয় বিভূতি সম্পন্ন ভগৱৎ স্বৰূপক দেখুৱাব পৰা গীত হয়। ই যি ক্ষেত্ৰত গোৱা হয় সেইটো যুদ্ধক্ষেত্ৰ শৰীৰ হয়। যত দুটা প্ৰবৃত্তি আছে - ধৰ্মক্ষেত্ৰ আৰু কুৰ্মক্ষেত্ৰ। এই সৈন্যসকলৰ পৰাক্ৰম শংখ ধ্বনীৰ দ্বাৰা জনাইছে। তাৰ পিছতে যি সৈন্যৰ লগত যুঁজিবলাগিব তাৰ নিৰীক্ষণ কৰা হয়। যাৰ গণনা ওঠৰ অক্ষৌহিণী (প্ৰায় চাড়ে ছয় কোটি) কোৱা হৈছে ; কিন্তু এয়া অনন্ত। প্ৰকৃতিৰ দৃষ্টিকোণ দুটা আছে- এটা ইষ্টোন্মুখি প্ৰবৃত্তি যেনে 'দৈবি সম্পদ' আনটো বাহ্যিক প্ৰবৃত্তি- যেনে আসুৰি সম্পদ। দুটাই হল প্ৰকৃতি। এটাই ইষ্টৰ ফালে লৈ যায় আৰু আনটোয়ে অন্য প্ৰকৃতিক বিশ্বাস জগায়। প্ৰথমে দৈৱিক সম্পদক আহৰণ কৰি আসুৰি সম্পদক শেষ কৰি দিয়া হয়, পুনৰ শাস্ত্ৰত সনাতন পৰব্ৰহ্মাৰ দিক্‌দৰ্শন আৰু তাত স্থিতি লগতে দৈবি সম্পদৰ আৱশ্যকতাৰ শেষ নাথাকে, যুদ্ধৰ পৰিণাম ওলাই যায়।

অৰ্জুনে সৈন্য নিৰীক্ষণ কৰাত নিজৰ পৰিয়ালকে দেখা পালে, যাক মাৰিব লাগিব। যলৈকে সম্বন্ধ আছে সেয়াই সংসাৰ। অনুৰাগৰ প্ৰথম অৱস্থাত পৰিয়ালৰ মোহে বাধা প্ৰদান কৰে। সাধকে যেতিয়া দেখে যে ইমান মধুৰ সম্বন্ধত বিচ্ছেদ আহি যাব, তেও তাত নাছিল যেতিয়া তেওঁ ভয় খাই যাব। আত্মীয় আসক্তিৰ কাৰণে তেওঁলোকক মৰাটো অকল্যাণ বুলি ভাবি লয়। তেওঁ প্ৰচলিত পৰম্পৰাত নিজক ৰক্ষা কৰিব বিচাৰে, অৰ্জুনে যেনে ধৰনে বিচাৰিছিল। তেওঁ কলে “কুলধৰ্মই সনাতন ধৰ্ম”। এই যুদ্ধৰ দ্বাৰা সনাতন ধৰ্ম নষ্ট হৈ যাব, কুলীন স্ত্ৰীবিলাক দুৰ্বীত হব, বৰ্ণসংকৰৰ উৎপন্ন হব যাৰ দ্বাৰা কুল আৰু কুলঘাটি বিলাকক অনন্তকাললৈকে নৰকলৈ লৈ যোৱা হৈ হব। “অৰ্জুন নিজৰ মতে ‘সনাতন ধৰ্ম’ ৰক্ষা কৰিব কাৰণে আকুল হৈ আছে। তেওঁ

শ্রীকৃষ্ণক অনুৰোধ কৰিছে যে আমি জনা-বুজা লোক হৈয়ো কিয় এই মহাপাপ কৰিবলৈ গৈ আছে ? অৰ্থাৎ শ্রীকৃষ্ণয়ো পাপ কৰিবলৈ গৈ আছে। উপায়ান্তৰ হৈ পাপৰ পৰা ৰক্ষা পাবলৈ “মই যুদ্ধ নকৰো” এইদৰে কৈ হতাশ অৰ্জুন ৰথৰ পিছফালে গৈ বহিলে; মানে ক্ষেত্ৰ-ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ সংঘৰ্ষৰ পৰা তেওঁ আতঁৰি থাকিল।

টীকাকাৰ সকলে এই আধ্যায়ক “**অৰ্জুন বিষাদ যোগ**” বুলি কৈছে। অৰ্জুন হ’ল অনুৰাগৰ প্ৰতীক। সনাতন ধৰ্মৰ কাৰণে আকুল হোৱা অনুৰাগীৰ বাবে বিষাদ যোগ। এনেকুৱা বিষাদ মনুৰো হৈছিল। “হৃদয় বহুত দুঃখ লাগ, জনম গয়েও হৰি ভগতি বিনু”

(ৰাম চৰিত মানস, ১/১৪২) আশংকাত পৰিহে মানুহে বিষাদ কৰে। তেওঁৰ সন্দেহ আছিল বৰ্ণসংকৰ উৎপন্ন হব, যি নৰকলৈ নিব। সনাতন ধৰ্ম নষ্ট হোৱাৰ বাবেও তেওঁৰ বিষাদ আছিল। সেয়েহে সংশয় বিষাদ যোগৰ সামান্য নামাকৰণ এই আধ্যায়ৰ কাৰণে উপযুক্ত হৈছে। অতঃ

ওঁ তৎ সদ ইতি শ্ৰী মৎ ভগৱদ্ গীতা সূপনিষদৎসু ব্ৰহ্মবিদ্যায়াং যোগ শাস্ত্ৰে শ্ৰী কৃষ্ণাৰ্জুন সংবাদে সংশয় বিবাদ যোগো নাম প্ৰথমোহধ্যায়ঃ ॥১॥

এই ধৰণে শ্ৰীমৎ ভাগৱত গীতাৰূপী উপনিষদ অথবা ব্ৰহ্মবিদ্যা তথা যোগশাস্ত্ৰ বিষয়ক শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু অৰ্জুনৰ সংবাদৰ সংশয় বিষাদ যোগ নামৰ প্ৰথম আধ্যায় পূৰ্ণ হ’ল।

ইতি শ্ৰীমৎ পৰমহংস পৰমানন্দস্য শিষ্য স্বামী অঞ্জাডানন্দ কৃতে শ্ৰীমৎ ভাগৱত গীতায়ঃ ‘যথার্থ গীতা’ ভাষ্য “সংশয় বিষাদ যোগ” নাম প্ৰথমোধ্যায়ঃ ॥১॥

॥ হৰি ওঁ তৎসৎ ॥